

---

*Г.В.Бокал,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри історії
філософії КНУТШ*

ТЛУМАЧЕННЯ ВІДЖНЯН У ВЧЕННІ ЙОГАЧАРИ

Філософська спадщина йогачари (віджнянавади) – одна з найцікавіших складових буддології. Становлення вітчизняної буддології свідчить про нагальність звернення до найбільш значущих етапів історії розвитку філософської думки буддизму.

В буддійських філософських школах вайбгашика, саутрантика, мадг'яміка пояснення дійсності поза суб'єкта спостереження «течії дгарм» не знайшла свого розв'язання. Лише йогачарини впритул наблизились до з'ясування специфічності дгармічної дійсності свідомості (віджняни). В процесі розробки цієї проблеми мислителі запропонували оригінальне тлумачення концептів реальності, ілюзії та омани. Йогачарини актуалізували питання буддійської інтерпретації сну і достеменної дійсності. В цілому вагомість внеску цієї школи в історію розвитку філософії буддизму складно переоцінити.

Саме йогачарини виступили потужними опонентами мислителів даршани ньяя, чим зумовили істотний поступ в розвитку індійської логіки. В даному дослідженні ми звернемось до раннього етапу становлення йогачари, що став основою логічних розвідок Дігнаги та Дгармакірті. Тлумачення свідомості мислителями віджнянавади є актуальним не лише в контексті історико-філософських розвідок. Рецепція і переосмислення буддійської анатманвади відкриває нові обрії для сучасних наукових досліджень.

Формування вітчизняної буддології єднає дослідників різних галузей наукового знання. Дзен-буддизму присвятили свої дослідження В.В.Гладких, А.Ю.Стрелкова, Я.В.Боцман, А.Ю.Аванесов. Питання соціальної інтеграції буддизму знайшли відображення в працях Ю.П.Сауха та І.В.Отрошенко. Ду Хон Вей аналізував духовні цінності людини у філософії та практиці буддизму, а І.В.Овчаренко дослідила естетизм в ритуальних системах буддизму махаяни. Тибетському буддизму присвятив своє дослідження І.І.Каприцин. У розвиток вітчизняної буддології зробили свій внесок О.Д.Огнева, Ю.Ю.Завгородній, О.В.Сарапін, С.В.Капранов.

Серед російських буддологів відзначимо доробок В.П. Андросова, Г.Бонград-Левіна, Б.Д. Дандарона, А.М. Донця, Т.В. Єрмакової, Е.А. Островської, А.М. П'ятигорського, В.І. Рудого. А найбільш відомими в історії російської філософської буддології є твори О.О. Розенберга, Є.А. Торчинова та Ф.І. Щербатського.

Серед сучасних знаних у світі дослідників буддизму відзначимо Масакацсу Фуйіта (Університет Кіото), І. Карунадаса (Університет в Гонконгу), Роджера Джексона (Карлетон Коледж), Фуміхіко Суекі (Міжнародний науково-дослідний центр вивчення Японії), Данієля Арнольда (Чикагський університет), Паскаля Гугона (Університет Лозанни), Ярослава Комаровскі (Університет Лінкольна в Небраско), Шарля Мюллера (Токійський університет).

Метою даного дослідження є розкриття способу тлумачення віджняни в ранній йогачарі. Звісно, в межах даної статті ми можемо лише розпочати роботу по її реалізації – по-перше, визначити ключові засади філософського вчення шуньявади; по-друге, визначити спосіб пояснення рівнів віджняни та шляху пробудження в йогачарі. Об'єктом даного дослідження є розвідки присвячені філософії віджнянавади. А предметом – тлумачення віджняни у філософії йогачари.

Теоретико-методологічна основа дослідження сформована під впливом доробку вітчизняних методологів історико-філософської науки В.С. Горського та І.В. Бичка. Застосовується метод етимологічного, структурного та логіко-сміслового аналізу. Реалізовується історичний підхід та принципи історизму і наукової неупередженості.

Згідно з визначенням Ф.І. Щербатського: «Школа йогачаринів поділяється на давню, або послідовників Арьясанги, і нову, або послідовників Дігнаги» [10, 231]. Ми звернемося до ранньої йогачари і зосередимо свою увагу на специфіці тлумачення загальнобуддійської проблематики дгармічної причинності та пояснення віджняни. Пояснення останньої як свідомості поширене і усталене в науковому співтоваристві, однак говорити про пряму відповідність значень складно.

У словнику В.О. Кочергіної термін віджняна (vijñāna) перекладений як: 1) пізнання; 2) знання; 3) мудрість; 4) здатність пізнавати. [4, 586]. У філософському енциклопедичному словнику, виданому в 1983 р., читаємо: «Віджняна (санскр., від віджня – розрізнявати, розпізнавати) – поняття дав.-інд. теорії пізнання і психології, що означає здатність розрізнення, розпізнавання, дискурсивного мислення і відповідно – знання, що передбачає аналіз складу об'єкта і

його відмінностей від інших зіставних з ним об'єктів.» [9, 82]. В наведених визначеннях відсутнє поняття свідомість. Втім, більшість радянських і пострадянських сходознавців наслідують настанову О.О. Розенберга: «Свідомість в розумінні центрального потоку елементів усвідомлення називається «чїтта», або «віджняна», причому вона є одиничною дгармою, тобто в кожній миттєвості разом з усіма іншими дгармами має місце лише одне «чїтта», що змінюється новим в наступну мить. «Віджняна» народжується безперервно, але не трапляється такого, щоб в одну мить було дві «віджняни». [8, 151]. Окремим і досить складним питанням є ототожнення значень понять чїтта і віджняна, але в межах даного дослідження ми не будемо до нього звертатись. Потужна полісемія санскриту є однією з істотних перепон у справі перекладу і дослідження філософської культури Індії. Найцікавіше, ця характеристика збереглась навіть в контексті «індійської схоластики» і не вважалась вадою мови індійськими логіками, зокрема, йогачаринами. Палїтра значень кожного терміну сприймалася як цілісність, цінність якої й обгрунтовувалась її розмаїттям.

Певну підказку для з'ясування причини цієї розбіжності в перекладі поняття віджняна можна знайти в його етимології. Так, термін джняна (jnana) у згаданому вище словнику перекладається як: 1) знання, розуміння; 2) свідомість; 3) припущення; 4) орган чуттів [4, 226], а ві (vi): «1) надає дієслівним іменам значення розподілу, розділу або посилюють значення; 2) перед іменниками посилює значення або служить запереченням.» [4, 580]. Термін «віджняна» є віддієслівним іменником джня (jna), що перекладається як: 1) знати, бути обізнаним; 2) впізнавати; 3) розуміти. [4, 226]. Віджняна, таким чином, є поняттям, що висловлює суб'єктну основу здатності знати, розпізнавати і розуміти, – це сама дійсність розрізненої єдності того, хто знає, і того, що знається або відомо. Віджняна і свідомість є поняттями надзвичайно близькими за значенням і взаємоеквівалентними, однак, специфіка санскритського терміну спонукає нас визнати коректним поповнення ним українського філософського лексикону, без перекладу.

Надзвичайно важливим для історико-філософського дослідження творчої спадщини йогачаринів є з'ясування прояснення значення терміну дгарма. У вже згаданому словнику дгарма (dharma) перекладається як: 1) стан (душі); 2) мораль, повчання; 3) релігійний припис; 4) совість; 5) добродійність; 6) справедливість; 7) обов'язок;

8) закон; 9) природа, сутність; характерна риса; 10) дгарма, релігія [4, 300]. Цей іменник також є віддієслівним і походить від дгар (dhar), що перекладається як: 1) тримати; 2) нести; 3) зміцнювати; 4) зберігати; 5) стверджувати, відстоювати; 6) продовжувати; 7) утримувати, затримувати; 8) чинити спротив, протистояти; 9) витримувати, терпіти [4, 299]. У філософській культурі Індії дгарма – природна і необхідна дійсність вічних моральних орієнтирів, дотримання яких означає здобуття в них опори і міцного «фундаменту» для суб'єкта дії.

В буддизмі термін дарма, крім значення вчення і релігії, втіленого в словах Сіддхартти Гаути: «Я буду вчити Вас дгаммі», здобуває новий, складний для тлумачення й інтерпретації зміст. По-перше, дгарми проголошуються миттєвими. «Таким чином, мить стає синонімом елемента (dharma), дві миті – це два різних елементи. Елемент стає чимось подібним точці в часі-просторі» [11, 142]. Отже, від єдиної дгарми, що є всезагальним моральним корелятом і природною основою світової гармонії та кармічної причинності, буддисти переорієнтовують нас до дгарм унікальних і незліченних, які є елементами, що утворюють потік дійсності. «Елементи буття – це моментальні прояви, миттєві спалахи у феноменальному світі з невідомого джерела» [11, 141]. По-друге, дгарми проголошено пустими і безсубстанційними. Взагалі, значення поняття дгарма в абгідгармічній філософії – одне з найскладніших і водночас цікаве як в історії буддійської філософської думки, так і в буддології ХХ ст.

Виправданою і аргументованою ми вважаємо позицію перекладача і дослідника «Абгідгармакоші» Васубандгу В.І.Рудого: «термін «дгарма» завжди функціонує в текстах логіко-дискурсивного рівня як філософський термін, що має більш загальну та вузькоспеціалізовану галузі застосування. В широкому розумінні терміном *dharma* може бути позначене все, що має самототожну якісно-кількісну визначеність. У вузькому розумінні термін *dharma* виступає одночасно і як одиниця опису функціонування психіки в нерозривній єдності і з її субстратом, і з зовнішнім світом, і як буття якісно-визначених елементарних психофізичних станів» [2, 222]. Типове для філософської культури буддизму словосполучення «потік дгарм» спонукає нас зробити висновок, що достеменною дійсністю дгарм позбавляє смислу поняття, в яких висловлюється певна онтологічна континуальність та темпорально протяжна незмінність. Природно, в даному контексті, сприймається відмова Будди Шак'ямуні

щось стверджувати чи заперечувати щодо значення понять: драв'я (первинна сировина, сутність), брагман (абсолютна особистість), таттва (сутність, першоелемент) тощо.

Однією з найбільш специфічних і оригінальних рис буддизму в цілому можна визнати відмову від розрізнення сутності та прояву, а отже, й від роздумів щодо первинних онтологічних засад суцього. Усе, що є, є тим чим є. Плинність та миттєвість існування певного елементу – дгарми – і є єдиною дійсністю буття. Перед буддистами, що розвивали своє вчення в межах філософської культури Індії, постає надзвичайно важливе питання: як пояснити дійсність основи людської суб'єктності в умовах, коли вона, на перший погляд, унаочнює власну «позапотоковість». Віджњяни миттєві – дгарми усвідомлення, які, згідно з ключовими засадами буддизму, можна пояснити як єдність того, хто усвідомлює, і того, що усвідомлюється, але формулювання: «той, хто усвідомлює» також є некоректним для буддизму, адже в ньому закріплено розрізнення незмінної основи усвідомлення – суб'єкта (сутності) та акту усвідомлення – предикату (прояву).

Особливої уваги потребує також те, що буддійські мислителі не визнавали усіх віджњян цілком ідентичними одна одній. Між віджњянами, як і між дгармами, вони визнавали зв'язок зумовлення без сутнісної причинності, а отже, шлях до пробудження – поступальний процес становлення віджњян нової якості.

Мета філософських пошуків йогачаринів – віджњяна в її граничній пробудженій та просвітленій реальності. Представники цієї школи прагнули з'ясувати те, як відбувається усвідомлення і як його опанувати та вивільнити від сансари. Звичайні забруднені і занурені в авідью віджњяни мають пройти шлях причинної трансформації, щоб стати очищеними і пробудженими. «Онтологічне вчення йогачаринів – віджњяна-вади – як найбільш специфічне, дало назву для всієї їх філософії. Згідно з останньою, свідомість (віджњяна) існує незалежно від зовнішніх об'єктів і наповнює весь Всесвіт» [1, 316]. Нам складно погодитись з В.П. Андросовим в тому, що він постулює незалежність віджњяни, адже для буддизму питання залежності (вторинності) і незалежності (первинності) в принципі не коректні. Але автор вдається до такого формулювання невинувато, по суті, він наголошує на відкиданні йогачаринами розрізнення внутрішньої (віджњянної) та зовнішньої реальності. Йогачарини постулювали, що причинність зв'язує віджњяни одна з одною, а не

з котроюсь сторонньою об'єктивною причиною.

Традиційне для раннього буддизму виокремлення шести рівнів усвідомлення (на основі індрій: зір, слух, нюх, дотик, смак і мислення (мано-віджняна)) засновники йоги чари доповнили сьомим – кліштамановіджняною та восьмим – аласювіджняною. Російський дослідник О. Орлов щодо цього висуває таку версію: «Різні рівні свідомості – це насправді різні області усвідомлення, кожна з яких знає як свій об'єкт, так і сам факт цього знання, але при цьому може не знати об'єкти інших областей... Чігтаматрини вважали можливим не тільки послідовне, а й одночасне протікання процесів усвідомлення на ієрархічно різних рівнях, які не мають між собою усвідомленого данною істотою зв'язку» [5, 210]. Усвідомлення кольору, одночасне усвідомленню дотику, але причинного зв'язку між ними не існує. Аспект неспіввимірності поданих з різних індрій усвідомлень актуалізували ще вайшешики. Для них він став основою утвердження розмаїття дравій, що постулювались цілком автономними одна щодо одної та такими, що не виключають (не витісняють) одна одну. Як вже зазначалось, буддисти відмовились від розмірковувань щодо зовнішніх причин віджняни, але виокремлення рівнів усвідомлення – віджнян – вони мали змогу запозичити із загального контексту філософської культури Індії (і вайшешиків, зокрема).

Термін кліштамановіджняна означає «забруднений» манас. Цей рівень йгачарини називали також «розумом, що чіпляється», оскільки саме він утворює емпіричний центр людської особистості, тобто ілюзії «Я». Кліштамановіджняна породжує активне ставлення до зовнішнього світу («не Я») та зумовлене ним розмаїття симпатій, потягів і відраз.

Термін алая-віджняна означає «свідомість-скарбниця», «свідомість-схованка». Цей рівень доречно витлумачити як джерело уявлення про «чисте Я» або дух, тобто як найбільш глибинних основ (мула-віджняну) решти різновидів усвідомлення, які є формами її інобуття або перетворення (парінамами). «За вченням Асанги «сокровенна свідомість» має розглядатися як місце можливостей, безначальних і безконечних, як єдність, солідарність усього живого, що все ще занурене у страждання. Ця єдність, що проходить крізь усі часи, розуміється як «зумовлене взаємопородження»: тільки воно усвідомлює необхідність існування іншого, і щезне воно лише із закінченням страждань іншого, тобто після того, як припиниться

забруднення свідомості» [3, 103].

Цілком передбачливо мислителі віджжнявади не намагалися пояснити алаю-віджжняну субстанційною або абсолютною. Її континуальність умовна, так само, як умовною є цілісність течії або ріки. В цьому контексті пригадується відомий у Стародавній Греції вислів, що зазвичай приписували Геракліту з Ефесу (бл. 544–480 до н.е.): «неможливо увійти в одну й ту саму ріку двічі». З одного боку, течія мислиться нами як протяжна цілісність, а з іншого, – її плинність не дає можливості нам говорити про неї як про певну визначену сутнісність, тобто крапля води є краплею умовно, а її перебування в річці не надає їй якихось істотних характеристик. Плин води в течії безупинний і його неможливо зафіксувати, адже течія перестане бути течією. Так само й плинність (анітья) алаї-віджжняни, як джерело дуги може бути подолана лише за умови втрати її самості та ілюзії індивідуальності, або суб'єкт-об'єктного протиставлення.

Алаї-віджжнян, що присутні в кожній живій істоті, безліч, усі вони є умовними «оболонками», в яких акумулюються біджі («зерна»), що є елементарними одиницями інформації про їх особистий досвід. «Свідомість-скарбниця жодним чином не є душею чи атманом: вона миттєва і не субстанційна і є, скоріше, актом, ніж духовною субстанцією. Цікаво, що в класичній віджжняваді визнавали множинність свідомостей-скарбниць (кожна істота і світ, нею прожитий, зведені до своєї власної субстратної свідомості) та згодом поширення набуває вчення про єдину і універсальну алаю-віджжняну, спільну для всіх істот» [7, 195].

Тут доцільно згадати Олександра П'ятигорського: «...Думаючи про свідомість як про рештки (свідомого змісту), тенденції (напрямки) і енергії, я кажу: Думка виникає тільки в присутності інших думок. Відтоді, тобто відносно цієї даної, виникають думки, ці інші думки будуть називатись «свідомість» [6, 95]. Процес накопичення не має початку, так само, як і не має початку сансара. Ці «зерна», під впливом властивої їм сили, «проростають», тобто виявляють себе за межами своєї «свідомості-схованки». В результаті відбувається присвоєння п'яти сансар та ототожнення себе з емпіричним суб'єктом. Процес накопичення в алаї-віджжняні нових біджів («зерен») є безупинним, і, що найважливіше, їх джерелом є біджі старі, тобто ті, що вже містяться в «свідомості-схованці». Говорити про первинний поштовх цього самозамкнутого процесу проектування вже отриманих біджів назовні та утворення і набуття біджів

нових йогачарини відмовились. Так само, як в контексті осмислення сансари безглуздо питати: «що є первинним: народження або смерть?», немає смислу розмірковувати про первоначальне джерело досвіду накопичення біджів.

Інша справа – це питання про те, як відбувається «проростання». Мислителі віджнйанавади використовували термін – васана (санскр. «випромінювати» або «відбиток», «сліди-враження» чи «сила звички», «енергія звички»). Завдяки васані, накопичені в алаї-віджнйані «біджі» за інерцією проектуються назовні, через що й відбувається суб'єкт-об'єктне протиставлення, та дуга постійної жаги народження, тобто набуття нових біджів (нового досвіду). Для звільнення від сансари, йогін має радикально трансформувати свідомість, цілковито змінивши напрям її інтенціональності – від проектування «назовні» до звернутості «на себе». Ця зміна дістала назву «ашрая параврітті» («поворот в основі») і була визнана першим етапом тривалого шляху до набуття буддовості та парінірвани (остаточної нірвани).

Той, хто прагне пробудження, має «спустошити» алаю-віджнйану і звільнитися від васани. В результаті, мула-віджнйана стане спрямованою на себе і досягне цілковитої чистоти та свободи від будь-якого елементу суб'єкт-об'єктного протиставлення, тобто віджнйана трансформується в джнйану (санскр. – знання), якій відкривається нірвана. До речі, йогачарини зробили істотний внесок в розвиток вчення про шлях Бодгісаттви.

Отже, буддисти переосмислили присутнє в філософській культурі Індії поняття віджнйана, витлумачивши його дгармічним (миттевим, унікальним, безсутнісним). Йогачарини ж в прагненні з'ясувати причини оманливої позапотоковості віджнйан, доповнили шість традиційних рівнів усвідомлення, алаєю-віджнйаною та кліштамано-віджнйаною. Вони ж впровадили поняття біджів, які накопичує алая-віджнйана. Завдяки васані відбувається забруднення усвідомлення, яке породжує дуггу. Очищення віджнйани – звільнення від впливу накопичених біджів. Біджі – відбиток попередніх дгарм, який продукує жагу відтворення миттевої, а отже, неминуче зниклої реальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андросов В.П. Будда Шакьямуни и индийский буддизм. Современное истолкование древних текстов. – М., 2001. – 508 с.
2. Васубандху. Абхидхармакоша (Энциклопедия Абхидхармы). Раздел первый. Анализ по классам элементов. – М., 1990. – 348 с.
3. Гийон Эммануэль. Философия Буддизма. – М., 2004. – 159 с.
4. Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь. С приложением «Грамматического Оверка санскрита» А.А. Зализняка. – М., 1987. – 944 с.
5. Орлов А.М. Читтаматра: миф и реальность. – М., 2005. – 594 с.
6. Пятигорский А.М. Непрекращаемый разговор. – СПб., 2004. – 432 с.
7. Торчинов Е.А. Религии мира. Опыт запредельного: трансперсональные состояния и психотехника. – СПб., 1998. – 384 с.
8. Розенберг О.О. Проблемы буддийской философии // Розенберг О.О. Труды по буддизму – М., 1991. – 295 с.
9. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – 840 с.
10. Щербатской Ф.И. Концепция буддийской нирваны // Щербатской Ф.И. Избранные труды по буддизму – М., 1988. – 426 с.
11. Щербатской Ф.И. Центральная концепция буддизма и значение термина «дхарма» // Щербатской Ф.И. Избранные труды по буддизму – М., 1988. – 426 с.

Бокал Г.В. Тлумачення віджньян у вченні йогаচারи.

В статті розкривається спосіб тлумачення віджньяни в ранній йогаচারі і пояснюються рівні віджньяни та шлях їх очищення – пробудження.

Буддисти переосмислили присутнє у філософській культурі Індії поняття віджньяна, витлумачивши його дгармічним (миттевим, унікальним, безсутнісним). Йогаচারини ж, в прагненні з'ясувати причини оманливої позапотоковості віджньян, доповнили шість традиційних рівнів усвідомлення, алаєю-віджньяною та кліштамано-віджньяною. Вони ж впровадили поняття біджі, які накопичує алая-віджньяна. Через васані відбувається забруднення усвідомлення, яке породжує дукгу. Очищення віджньяни – звільнення від впливу накопичених біджів. Біджі – відбиток попередніх дгарм, який продукує жагу відтворення миттевої, а отже, неминуче зниклої реальності.

Ключові слова: дгарма, віджньяна, причинність, алая-віджньяна, кліштамано-віджньяна, біджі, васана.

Бокал Г.В. Истолкование виджньян в учении йогаচারы.

В статье раскрывается способ истолкования виджньяны в ранней йога-чаре и объясняются уровни виджньяны и путь их очищения – пробуждение.

Буддисты переосмыслили присутствующее в философской культуре Индии понятие виджньяна, истолковав его дгармическим (мгновенным, уникальным, безсущностным). Йогаচারини в стремлении объяснить причины

обманчивой внепотоковости виджнян дополнили шесть традиционных уровней осознания алаей-виджняной и клиштамано-виджняной. Они же ввели в обиход понятие биджей, которые накапливает алая-виджняна. Через васани происходит загрязнение осознания, которое порождает дукху. Очищение виджняни – освобождение от влияния накопленных биджей. Биджи – отпечаток предшествующих дгарм, который продуцирует жажду воспроизведения мгновенной, и, следовательно, неизбежно исчезнувшей реальности.

Ключевые слова: дхарма, виджняна, причинность, алая-виджняна, клиштамано-виджняна, биджи, васана.

Bokal G. The interpretation of the consciousness in the yogachara doctrine.

The consciousness interpretation way in early yogachara is opened and consciousness levels and the way of their purification – awakening are explained in the article.

The Buddhists rethought concept consciousness, present in Indian philosophical culture, interpreting it with dharmical (instant, unique, non-essence). Though, Yogācāra exponents, trying to explain the reasons of consciousness – exponents' misleading out-threading, supplemented six traditional levels of awareness with the storehouse-consciousness and self-consciousness and implemented the concept seeds, which the storehouse-consciousness accumulates. Due to vāsanā he awareness pollution, which generates suffering, takes place. Consciousness purification – it is liberation of accumulated seeds influence. Seeds are the imprint of previous dharmas, which produces thirst of reproduction of instant, therefore inevitably disappeared reality.

We can admit the refusal in difference of essence and evidence, therefore in thoughts about matters primary ontological principals as one of the most specific and original traits of Buddhism. Everything is what it is. Fluctuation and instancy of the existance of some element – dharma are the only reality of being. An important question : how to explain the reality of the basis of human subjectivity in conditions, when it, at the first sight, verifies its own out-threading, arises for the Buddhists, who developed their studies within Indian philosophical culture. Consciousnesses are instant – dharmas are realizing, which, according to the main principles of the Buddhism, is possible to explain as the unity of that who realizes with that, what is realized, but the formulation: «that who realizes» is also uncorrect for the Buddhism, because the difference between unchangeable principal of awareness – subject (substance) and the act of awareness – the predicate (manifestation) is fixed in it.

The fact that Buddhist notionlists determined all the consciousnesses as identical deserves the special attention. They admitted the connection-stipulation without essential causality between consciousnesses, as between dharmas; therefore the way to the awakening is progressive process of new quality consciousnesses rise.

Key words: dharma, consciousness, causality, the storehouse-consciousness, self-consciousness, seeds, vāsanā.